

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи

Дипломна робота
магістра

з теми **«ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ВИХОВАНOSTІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ»**

Виконав:
студент Кор01-М 20z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Журко Євгеній Володимирович

Керівник:
Михальська Ю.А.,
кандидат психологічних наук

Рецензент:
Докучина Т.О.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри спеціальної
та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський 2021 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВИХОВАНOSTІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	8
1.1. Проблема громадянського виховання молодших школярів в педагогічній теорії і практиці.....	8
1.2. Особливості громадянського виховання молодших школярів з порушеннями інтелекту.....	27
Висновки до першого розділу.....	45
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВИХОВАНOSTІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	47
2.1. Організація та методика експериментального дослідження рівня сформованості громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту	47
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	52
Висновки до другого розділу.....	57
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВИХОВАНOSTІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	59

3.1. Педагогічне забезпечення розвитку громадянської позиції школярів в навчально-виховному процесі.....	59
3.2. Особливості формування громадянськості молодших школярів з порушеннями інтелекту	67
Висновки до третього розділу.....	72
ВИСНОВОК.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. У період становлення України як суверенної держави, відродження духовності суспільства проблема громадянського виховання підростаючого покоління набуває особливої актуальності. Пріоритетність громадянського виховання зумовлюється водночас процесом відродження нації. Для України як поліетнічної держави громадянське виховання покликане сприяти формуванню її соборності, яка є серцевиною української національної ідеї. Саме на ґрунті демократичних цінностей, що мають лежати в основі громадянського виховання, можливе об'єднання різних етносів і регіонів України з метою розбудови й удосконалення суверенної, демократичної держави, громадянського суспільства.

У цьому контексті загальноосвітня школа виконує роль фундаменту, на якому будується вся система громадянського виховання школярів, формування у них любові до рідного краю, України, історичної пам'яті, духовності, національного характеру. Все, що закладається учням у цей період навчання і виховання, визначає в подальшому успіх процесу формування особистості, її світогляду і загального розвитку. Набуті в школі особистісні якості, а також знання, вміння і навички не лише забезпечують основу навчання і виховання підлітків, а й значною мірою визначають особливості практичної, громадської та професійної діяльності дорослої людини.

Проблему формування громадянськості як провідної риси особистості досліджено О.Докукіною, М.Задерихіною, Л.Канішевською, Л.Пономаренко. Проблему громадянських цінностей обґрунтовано у працях Л.Бойко, І.Бондаренко, М.Боришевського, Н.Чернухи.

У працях І.Беха, Л.Божович, Л.Буєвої, І.Кона, В.Крутецького, Н.Нікітіної, П.Чамати здійснено психологічне обґрунтування громадянського розвитку особистості. На багатоаспектність й інтеграційність громадянського

виховання вказано дослідниками І.Валєєвим, О.Волжиною, К.Гаджиевим, В.Мушинським. Детальному аналізу педагогічних засад функціонування громадянської освіти та виховання у вітчизняній шкільній практиці присвячено дослідження О.Киричук, Н.Косаревої, І.Тараненко, К.Чорної та ін.

Проблеми виховання учнів з порушеннями інтелекту у корекційній педагогіці досліджували І. Бех, А. Белкін, В.Бондар, Н.Буфетов, О. Вержиховська, А. Висоцька, В. Воронкова, І. Дмитрієва, Г. Дульнев, І. Єременко, О. Коган, М. Козленко, І. Колесник, В. Левицький, В. Липа, О. Ляшенко, В. Мачіхіна, С. Миронова, Т. Пороцкая, В. Синьов, О. Хохліна та ін; окремі питання громадянського та патріотичного виховання цієї категорії учнів висвітлені у роботах А. Висоцької. Актуальність і недостатня розробленість вище зазначених питань зумовили вибір теми дипломної роботи магістра **«Особливості формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту»**.

Мета дослідження полягає в теоретико-практичному обґрунтуванні та розробці педагогічного забезпечення формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Об'єкт дослідження: процес громадянського виховання дітей з порушеннями інтелекту.

Предмет дослідження: формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Гіпотеза дослідження: ефективність громадянського виховання молодших школярів з порушеннями інтелекту підвищиться за умов посилення громадянської орієнтації цієї діяльності, визначення педагогічних умов підвищення його ефективності; впровадження інтерактивних форм і методів, спрямованих на формування громадянської позиції кожного учня.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретико-практичний аналіз проблеми формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту.
2. Експериментально дослідити проблему формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту
3. Розробити педагогічне забезпечення формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Методи дослідження: теоретичні – вивчення та аналіз психолого-педагогічної, філософської, соціологічної та методичної літератури з проблеми дослідження; теоретичне вивчення й узагальнення кращого педагогічного досвіду; емпіричні – діагностичні (анкетування, інтерв'ювання, бесіди, опитування, тестування), обсерваційні (цілеспрямовані педагогічні спостереження, самоаналіз), прогностичні (моделювання, шкалування), констатувальний і формувальний експерименти, кількісний та якісний аналіз експериментальних даних із застосуванням методів математичної статистики.

Експериментальна база дослідження. Комунальний заклад освіти «Криворізька спеціальна школа «Надія» Дніпропетровської обласної ради».

Теоретична значущість полягає у з'ясуванні теоретико-практичних аспектів проблеми формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Практичне значення полягає в експериментальному дослідженні проблеми формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту; розробці педагогічного забезпечення формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Публікації: Робота висвітлена у статті «Особливості формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів,

висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВОК

Теоретико-практичний аналіз особливостей формування громадянської вихованості в молодших школярів з порушеннями інтелекту дав нам змогу сформулювати такі висновки.

Основами громадянськості молодших школярів виступають когнітивний, емотивний та поведінковий компоненти, виражені адекватними до вікових особливостей знаннями і почуттями громадянського змісту, що становлять для дитини особистісну цінність і забезпечують спонукальну силу у формуванні їхньої громадянської спрямованості й активності.

Сучасні освітні реалії одним із актуальних завдань школи визначають виховання особистості, яка не лише володіє системою необхідних знань, умінь та навичок, а й здатна активно включатись у демократичні процеси, що відбуваються у нашій країні, спроможної самостійно проектувати власне життя, визначати його стратегію адекватно особистим уявленням про навколишнє середовище та спосіб співіснування з ним. З огляду на це в основних напрямках реформування освітньої системи громадянське виховання виступає об'єктом особливої уваги.

Аналіз літературних джерел дозволяє зробити висновок про вагомий вплив колективу на формування громадянських якостей особистості розумово відсталої дитини. Його значущість полягає у тому, що в процесі життя і розвитку дитини в колективі здійснюється її соціальний розвиток, формуються суспільно значущі особистісні якості, засновані на нормах моралі (чесності, порядності, відповідальності, гідності, патріотизму тощо).

Формування у молодших школярів з порушеннями інтелекту усвідомлених і міцних знань неможлива без формування системи їх морально-правової свідомості і відповідної соціальної поведінки, що здійснюється у процесі виховання їх особистості.

Проведення різних позакласних заходів містить ряд важливих моментів, які в комплексі сприяють формуванню у молодших школярів з порушеннями інтелекту необхідних громадянських умінь і навичок, а

Громадянськість молодших школярів з порушеннями інтелекту визначається сформованістю її складових, а саме: когнітивний компонент – здатність учнів цілісно розуміти сутність громадянськості, усвідомлювати необхідність бути справжнім громадянином своєї держави; емоційно-мотиваційний компонент – наявність в учнів потреби вивчення громадянських понять, інтерес до політичного життя суспільства; розуміння вагомості громадянської вихованості для всебічного розвитку особистості; негативне ставлення до будь-яких проявів громадянської невихованості; поведінковий компонент – вміння організувати діяльність та працювати в колективі з дотриманням морально-етичних норм.

Методика констатувального етапу дослідження включала такі етапи. анкетування молодших школярів з порушеннями інтелекту; бесіда з молодшими школярами з порушеннями інтелекту; бесіда з корекційними педагогами щодо сформованості рівня прояву громадянськості у молодших школярів з порушеннями інтелекту; метод незакінчених оповідань; спостереження.

Нами було визначено рівні сформованості громадянськості молодших школярів з порушеннями інтелекту, зокрема високий, середній, низький.

Результати проведеного дослідження показують, що у молодших школярів з порушеннями інтелекту процес формування громадянськості ускладнюється інтелектуальною недостатністю та порушеннями когнітивної, емоційно-вольової та поведінкової сфер. Знання молодших школярів з порушеннями інтелекту обмежуються поняттям основних моральних цінностей, та поверхневим розумінням аспектів громадянськості, у молодших школярів з порушеннями інтелекту недостатньо сформовані передумови громадянськості, тому рівень знань учнів є недостатнім для

того, щоб захищати свої права, виконувати певні цілі й завдання самостійного життя в суспільстві.

Для покращення рівня знань молодших школярів з порушеннями інтелекту, на нашу думку, навчально-виховний процес у спеціальній школі повинен набути громадянського спрямування, як на уроках так і в позаурочний час. Більше уваги слід привертати розумінню учнями норм загальнолюдської та особистої моралі, сутності громадянськості, розвитку відповідальності за власні дії, формуванню правосвідомості.

Визначені наступні педагогічні умови підвищення ефективності громадянського виховання молодших школярів з порушеннями інтелекту, зокрема: використання народної творчості, традицій українського народу; наповнення змісту навчального матеріалу громадянським компонентом; підвищення професійної компетентності корекційних педагогів початкової ланки освіти та вихователів з питань громадянського виховання молодших школярів з порушеннями інтелекту; гуманізація і демократизація педагогічної взаємодії, спрямована на забезпечення позитивного емоційного стану учнів; індивідуальний підхід, який передбачає вміння педагога бачити у кожному учневі особистість, визнавати за ним право на власні погляди, захоплення, інтереси.

Громадянське виховання молодших школярів з порушеннями інтелекту – інтегративний педагогічний процес, спрямований на засвоєння учнями системи громадянських знань, формування в них комплексу громадянських якостей, глибокого розуміння ними належності до українського народу, до своєї Батьківщини, створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожної дитини.

Змістову основу формувального експерименту ми визначали, виходячи з позиції, що молодші школярі з порушеннями інтелекту можуть свідомо засвоїти тільки той навчальний матеріал, який їм зрозумілий, тому зміст громадянського виховання підбирався з орієнтацією на актуальний досвід дитини з урахуванням зони їх найближчого розвитку. Визначений зміст

громадянського виховання школярів було покладено в основу навчально-виховної діяльності, що здійснювалась у позакласній роботі.

Формування громадянськості у молодших школярів з порушеннями інтелекту як складової педагогічного процесу має забезпечити отримання необхідних знань з громадянської тематики підвищення рівня емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів громадянськості. Провідна роль у вирішенні цього завдання належить навчально-корекційній роботі, оскільки оволодіння певними знаннями і навичками є підґрунтям для формування стійкої мотивації виконання громадянського обов'язку, усвідомлення необхідності громадянської активності особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексюк А. М. Педагогіка / за ред. А. М. Алексюка. К. : Наука, 1985. 292 с.
2. Бгажнокова И. М. Психология умственно отсталого школьника. М. : Просвещение, 1987. 96 с.
3. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений. М. : Изд. центр «Академия», 2000. 192 с.
4. Белкин А. С. Нравственное воспитание учащихся вспомогательной школы. М. : Просвещение, 1987. 112 с.
5. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник . К. : ІЗМН, 1998. 204 с.
6. Бех І. Д. Від волі до особистості. К. : Україна - Віта, 1995. 202 с.
7. Бех І. Д. Відповідальність особистості як межа. *Початкова школа*. 1994. №10. С. 4-10.
8. Бех І. Д. Довільна поведінка школяра як мета виховання. *Рідна школа*. 2002. №9. С. 29-39.
9. Бех И. Д. Психологические основы нравственного развития личности: дисс. д-ра психол. Наук. К., 1992. 320с.
10. Бех І. Д. Теорія виховання в контексті сучасності. *Педагогічна теорія та педагогічний досвід : перспективи і розвиток* : матеріали нак. конф. Луцьк, 2007. С. 4-6.
11. Бондар В. І. Підготовка учнів допоміжної школи до самостійної трудової діяльності. К. : Рад. школа, 1998. 128 с.
12. Боришевський М. Громадянське виховання як психолого-педагогічна проблема . *Педагогічна газета*. 2006. № 9, С. 6-24.
13. Бургін М. Виховання громадянина: проблеми, структури, функції. *Освіта України*. 2007 № 11. С. 14-23.
14. Буфетов Н. М. Нравственное воспитание во вспомогательной школе. Алма-Ата : Мектеп, 1988. 129 с.

15. Ващенко Г. П. Виховний ідеал. Полтава : Полтавський вісник, 2004. 192 с.
16. Вержиховська О. М. Формування моральних якостей у розумово відсталих молодших школярів у позакласній виховній роботі : дис.... канд. педаг. наук : 13.00.03. К., 2001. 189с
17. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навч.-метод. посібник / за ред. І. П. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. В. Косарева, Л. Н. Крицька. К. : ІЗМН, 2007. 252 с.
18. Вишневський О. І. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. Львів : Освіта, 2006. 159 с.
19. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. М.: Педагогика, 1983. Т. 5. 453 с.
20. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / под. ред. А. М. Матюшкина. М. : Педагогика, 1983. Т. 3. Проблемы развития психики. 504 с.
21. Висоцька А. Вивчення практики організації громадянського виховання в молодших класах допоміжної школи-інтернату. *Дефектологія*. 2003. №3. С. 28-31.
22. Висоцька А. Виховання особистості школяра з особливими потребами психофізичного розвитку як суб'єкта соціалізації. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі* : наук.-метод. зб. / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. К. : 2005. Вип. 6. С. 107-109.
23. Висоцька А. Виховання особистості з обмеженими психофізичними можливостями як предмет стандартизації. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі* : наук.-метод. зб. / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. К. : 2001. Вип. 2. С. 7-9.
24. Висоцька А. М. Загальні критерії визначення рівня громадянської вихованості учнів з особливостями психофізичного розвитку. *Дефектологія*. 2002. № 2. С. 36-39.

25. Висоцька А. Зміст і методика корекційно-виховної роботи щодо формування громадянських якостей в учнів молодших класів допоміжної школи. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи спеціальній школі* : наук.-метод. зб. / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. К. : 2004. Вип. 5. С. 329-332.

26. Висоцька А. Основні завдання, форми і методи громадянського виховання учнів спеціальних шкіл-інтернатів. *Дефектологія*. 2005. №3. С. 29-34.

27. Висоцька А. Рівні сформованості громадянської вихованості учнів молодших класів допоміжної школи . *Дефектологія*. 2005. №1. С. 26-29.

28. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе / под ред. В. В. Воронковой. М. : Школа-Прес, 1994. 416 с.

29. Воспитательная работа во вспомогательной школе: Пособие для учителей и воспитателей / под ред. В. Ф. Мачихиной. М. : Просвещение, 1990. 63 с.

30. Докукіна О. М. Громадянськість особистості та особливості її виховання у молодших школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. К. : Педагогічна думка, 2001. С. 195-197.

31. Долгобородова Н. П. Воспитание учащихся вспомогательной школы. Л. : Титанагас, 1985. 110 с.

32. Дульнев Г. М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе : пособие для учителей. / под ред. Т. А. Власовой и В. Г. Петровой. М. : Просвещение, 1991. 176 с.

33. Еременко И. Г. Познавательные возможности учащихся вспомогательной школы. К. : Радянська школа, 1982. 130 с.

34. Завалевський Ю. Основи формування громадянськості. *Відкритий урок*. 2008. № 11-12. С. 46-53.

35. Зверева І. Д. Діагностика моральної вихованості школярів / за ред. І. Д. Зверева, Л. Г. Коваль, П. Д. Фролов. К. : ІСДО, 1995. 156с.

36. Іванчук М. Психологічний аспект виховуючої функції навчання. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи спеціальній школі* : наук.-метод. зб. / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. К. : 2004. Вип 5. С. 97-101.
37. Ігнатенко П. Р. Громадянське виховання : історичний аспект / за ред. П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний. *Шлях освіти*. 1997. № 1. С. 38-43.
38. Карпенчук С. Г. Самовиховання особистості: науково-метод. посібник. К. : ІЗМН, 1998. 216с.
39. Квітка Н. Формування громадянських якостей в учнів молодших класів допоміжної школи в процесі музично-естетичної діяльності. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи спеціальній школі* : наук.-метод. зб. / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. К. : Науковий світ, 2004. Вип. 5. С. 332-334.
40. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадянського виховання старшокласників у позакласній роботі : автореф. дис.... канд. педаг. наук. К., 2004. 20 с.
41. Киричук О. В. Концепція виховання підростаючого покоління суверенної України. К. : Преса України, 2007. 54 с.
42. Концепція громадянської освіти в школах України . *Шлях освіти*. 2001. № 3. С. 26-31.
43. Крицька Л. В. Громадянські цінності орієнтації учнівської молоді *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 155-160.
44. Кучинська І. О. Громадянське виховання та його значення у сучасному виховному процесі. *Укр. література в загальноосвітній школі*. 2006. № 3. С. 26-27.
45. Липа В. О. Виховні цілі в корекційній педагогіці / за ред. В. О. Липа, В. В. Липа. *Актуальні проблеми спеціальної психології та педагогіки* : зб. наук. праць. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2005. С. 99-101.

46. Липа В. О. Соціально-педагогічні аспекти формування цілей колекційного навчання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія № 19, *Корекційна педагогіка та психологія* : зб. наук. праць. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. № 1. С. 23-62.

47. Липа В. А. Формирования компетентностных качеств личности умственно отсталого школьника как цель коррекционно-развивающего обучения. *Реалізація корекційно-розвивальної спрямованості виховання й навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку* : зб. наук. праць / відп. ред. В. О. Липа. Слов'янськ : СДПУ. 2007. С. 17-26.

48. Миронова С. П. Олігофренопедагогіка. Компактний курс : навч. посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, ред.-вид. відділ, 2007. 204 с.

49. Синев В. Н. Коррекция интеллектуальных нарушений у учащихся вспомогательной школы : автореф. дис.... д-ра пед. наук. М., 1998. 45 с.

50. Синев В. Н. Особенности воспитания учащихся вспомогательной школы. *Воспитательная работа во вспомогательной школе* / под ред. В. Ф. Мачихиной. М. : Просвещение, 1980. С. 16-23.

51. Синев В. Н. Проблема понимания и личностное развитие учащихся вспомогательной школы // Изучение личности аномального ребенка : Тезисы докл. конф. 12 –13 апреля 1977. – М. : НИИ дефектологии АПН СССР / В. Н. Синев. – 1977. – С. 105-106.

52. Синьов В. М. Психологія розумово відсталої дитини : підручник / укл. В. М. Синьов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна. К. : Знання, 2008. 359 с.

53. Спеціальна психологія. Тексти : навч. посібник / за ред. М. П. Матвєєвої, С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 1999. Ч. 1. 158 с.

54. Спеціальна психологія. Тексти : навчальний посібник / за ред. М. П. Матвєєвої, С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2001. Ч. 2. 140 с.

55. Стадненко Н. М. Нариси з олігофренопсихології / за ред. Н. М. Стадненко, М. П. Матвєєва, А. Г. Обухівська; за заг. ред. Н. М. Стадненко. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2002. 200 с.
56. Тараненко І. Демократичні цінності у процесі становлення громадянина. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 150 - 155.
57. Хохліна О. П. Визначення показників ефективності освітнього процесу в допоміжній школі. *Дефектологія*. 2002. № 3. С. 59.
58. Хохліна О. П. Удосконалення змісту навчання та особливості оцінювання навчальних досягнень учнів допоміжної школи. *Дефектологія*. 2002. №3. С. 9-13.
59. Чорна К. І. Основні проблеми та напрями виховання молодого громадянина України. *Нові технології виховання*. К., 1995. С. 28-32.
60. Шаповалова О. Е. Моделирование проблемных ситуаций в процессе воспитания учащихся вспомогательной школы-интерната *Дефектология*. 1995. №2. С.22-25.
61. Шевцов А. Г. Реабілітаційна системологія як інструмент аналізу процесу комплексної реабілітації осіб з вадами здоров'я. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 19, Корекційна педагогіка та психологія* : зб. наук. праць. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. № 1. С. 63-72.
62. Ясякевич Г. Я. Формирование гуманных отношений младших школьников во внеучебной деятельности : дис.... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 1997. 169 с.